

**“Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers.”
Escriptura, orgull de classe i autoria del *Tirant***

Antoni Furió
Universitat de València

I

Només l'extraordinària riquesa dels arxius valencians –i catalans en general– pot explicar que s'hagi pogut arribar a reunir dues col·leccions documentals tan completes i voluminoses com les dedicades als dos grans noms de la literatura catalana medieval, Joanot Martorell i Ausias March, l'una amb 914 documents i l'altra amb 406 (Villalmanzo & Chiner, aquest primer lliurament contenia ja 628 documents; Villalmanzo 1995; Villalmanzo 1999). Que no es tracta d'un –o, més ben dit, dos– cas excepcional ni té a veure amb la significació cultural de tots dos, ho prova que s'hagin pogut compilar dossiers similars per a altres nobles i cavallers més obscurs –almenys fins que han estat il·luminats per la miriada de textos exhumats i publicats–, però més rics i poderosos, com Hug de Cardona, el nét del duc de Gandia Alfons el Vell (Garcia-Oliver, Aparisi, Rangel & Royo)¹, o fins i tot per a algun llaurador ric.² Això s'explica, en part, pel pes que tenia l'escriptura, la producció escrita, al País Valencià –i, en general, a tots els països de la Mediterrània occidental– a la baixa edat mitjana i, en part, també a la seva conservació fins avui en arxius i biblioteques. L'Arxiu Reial de Barcelona (avui a l'Arxiu de la Corona d'Aragó) és un dels més antics i rics d'Europa per a l'Edat Mitjana, ja que des de la primera meitat del segle XIII –des del regnat de Jaume I– començaren a dur-se registres –i còpia– dels documents expedits per la cancelleria reial, gràcies sobretot a la utilització del paper com a suport material (López Rodríguez 2007). També són extraordinàriament substanciosos els arxius municipals, els nobiliaris i els eclesiàstics, però sens dubte els més valuosos per a una recerca biogràfica –com la que ens ocupa– o prosopogràfica³ –quan el que interessa no és tant la peripècia personal, individual, sinó el perfil o el retrat de grup, en aquest cas la petita i modesta cavalleria valenciana– són els registres –protocols, en terminologia precisa– notariais, que si encara són escassos per als segles XIII –unes poques desenes– i XIV –més d'un centenar–, són ja incomptables –milers– per al segle XV, l'època de Joanot

---

1 El fet que els 370 documents d'Hug de Cardona ocupen tres volums, mentre que els 914 de Joanot Martorell i els 406 d'Ausias March només un cada personatge, s'explica perquè els primers estan transcrits íntegrament, mentre que en els altres dos casos de vegades només hi ha la regesta i es reenvia a una publicació prèvia. Per altra part, després de la publicació de la col·lecció diplomàtica d'Hug de Cardona han aparegut nous documents que potser facin pujar el nombre per sobre dels 400, mentre que els dossiers de Joanot Martorell i Ausias March van més enllà de la vida de tots dos escriptors, abans i després, incloent-hi també les respectives famílies. Si ens atenguéssim estrictament a tots dos, el nombre de documents seria de 250 i 232, respectivament. Altres mostres recents de la fecunditat dels arxius valencians són la col·lecció de *Documents de la pintura valenciana medieval i moderna*, amb quatre volums ja publicats (que abasten el període 1238-1425), i el diplomatarí annex a *Joan Roiç de Corella (1435-1497). Síntesi biogràfica i aportació documental*, compilat per Abel Soler Molina (Acadèmia Valenciana de la Llengua, en premsa), amb uns 300 documents.

2 Jo mateix he pogut reunir vora un centenar de documents relatius a un pagès benestant de Sueca, Guillem Coll, de qui fa temps que preparo una biografia, gràcies a aquesta relativament insòlita –en termes europeus en general, però no catalans ni valencians– posteritat de paper.

3 Sobre la prosopografia aplicada a la història medieval valenciana, vegeu Paulino Iradiel, Igual & Navarro; Narbona 1999; Pons Alós & Cárcel Ortí. I sobre les possibilitats per als estudis prosopogràfics a partir dels registres notariais catalans a Sardenya, vegeu Olivetta Schena. Vegeu també, encara que en aquest cas es tracta de perfils socials a partir d'exemples o casos individuals, Rafael Narbona (1995).

Martorell.⁴ Els protocols ho enregistren tot, o quasi tot, de la vida d'una persona, des de la seva tutela –si es tracta d'un orfe– o la declaració de majoria d'edat –per a poder actuar legalment– fins al matrimoni –el dot aportat per les dones, el creix afegit pel marit, o la *germania*, en el cas de comunitat de béns, més habitual entre els artesans i els llauradors modestos– i la mort –el testament, els codicils d'últimes voluntats, els inventaris de béns–, passant per tota mena d'operacions econòmiques i negocis jurídics.⁵ En el cas dels registres notariais, però, no sols és important la seva producció, sinó també la seva conservació. Les ciutats italianes van ser les primeres a produir documents notariais, i en quantitats prou superiors a les de les ciutats i viles de la Corona d'Aragó, però en la majoria dels casos són pocs els protocols que han arribat fins a nosaltres, destruïts o perduts al llarg dels segles. Al regne de València, per contra, existia l'obligació legal de conservar-los, establerta ja per Jaume I en els *Furs de València*, que preveia les diferents situacions que es podien produir a la mort d'un notari i prescrivia com s'havia d'actuar en cada cas;⁶ i més tard, ja al segle XV, el Consell de València dictà diverses ordenacions per evitar que es perdessin els registres notariais o fossin utilitzats per tapiners o altres artesans (Ferrer i Mallol & Riera i Sans, 401). Això no impediria que en els segles següents se n'extraviessin o se'n destruïssin moltíssims, sobretot durant la Guerra Civil, quan van ser reaprofitats com a pasta per a fer paper, però tot i així són també molts –uns quants milers per a la baixa edat mitjana– els que han sobreviscut.

Els usos de l'escriptura, amb tot, no es limitaven només a l'esfera pública o administrativa. Al regne de València i especialment a la seva capital eren molts, i no sols els notaris i els escrivans, els qui sabien llegir i escriure. L'alta noblesa, però també la petita cavalleria –el grup social a què pertanyien Joanot Martorell i Ausias March– i, en general, la major part del patriciat urbà, la classe dirigent de la ciutat, formada per ciutadans, homes de negocis, metges, juristes i advocats, feien gala d'una àmplia cultura literària, que incloïa el coneixement d'un cànnon d'autors antics i moderns, les obres dels quals formaven part de les seves biblioteques particulars, descrites amb detall als inventaris *post mortem* dels seus béns. L'alfabetització s'estenia igualment als eclesiàstics –dels grans prelats als humils mossens rurals–, a amplis sectors de la menestralia i encara als pagesos benestants, amb uns mínims rudiments de gramàtica, apresos a les escoles municipals. El creixent nombre de llibres que circulava a la València del Quatrecent reflectia –i al mateix temps n'era el resultat– el cada vegada

---

4 Els protocols conservats només són una mínima part dels produïts. Dels 610 notaris reials creats al regne de València entre 1351 i 1396, només es conserven registres de 81, és a dir, un 13,2 %; la xifra resulta encara més significativa si tenim en compte que aquests 81 representen la meitat dels notaris del segle XIV dels quals es conserven protocols als arxius valencians (Pons Alós, 41; Cruselles).

5 Un formulari notarial valencià del segle XV recull 273 tipus documentals diferents, la majoria relacionats amb el crèdit a llarg termini (censals i violaris) (Cortès 1986). Com he dit, en la societat valenciana medieval es protocol·litza tot o quasi tot, des de la venda d'una gallina fins a una lletra de batalla.

6 “Après que algun notari serà mort, dexe sos llibres a altre notari perquè pugua traure actes en forma pública. Y si lo hereu o legatari dels llibres no serà notari, pose'ls dins deu dies en poder de algun notari o de la Cort si lo difunt no·ls comanà, sots pena de deu morabatins. Y la Cort ab los majorals traga'ls de la casa del hereu y dins quinze dies los comane ad algun notari si n'i haurà, si no quant n'i haja, sots certa pena. Y dels salaris dels actes done lo notari regent la mitat al hereu. Y haja un libre en lo qual estiguen continuats los noms dels notaris morts per alphabet, y al encontre se pose lo nom dels notaris regidors de sos llibres, y si·s muden també. Y lo que·ls rebrà deu confessar haver·los rebut; y si passaran a altre notari, obligue's de manifestar·ho a la Cort, y en València sols los tinga notari de València. Y lo que tindrà o regirà los llibres de altre notari, dins deu dies ho notifique a la Cort y prometa que si exiran de son poder ho notificarà també, y lo dit notari o escrivà notifiquen·ho al que té lo dit libre hon se deu assentar, per a que·s assente, sots pena de deu morabatins” (Taraçona).

major nivell d'alfabetització. Encara que és difícil mesurar aquest nivell, hi ha molts indicadors que ens el confirmen, des de la major producció de llibres a l'ús cada vegada més estès de l'escriptura. Per una part, des de la creació mateixa del regne, al segle XIII, les institucions públiques havien desenvolupat complexos aparells burocràtics que depenien de l'expressió escrita de les seves actuacions (i en aquest sentit, el paper de notaris i escrivans resulta essencial en el desplegament i millora de les diferents administracions públiques). Per altra, l'escriptura era omnipresent al carrer i als espais públics: les inscripcions epigràfiques en alguns edificis i en les làpides sepulcral, els cartells i pasquins subversius o simplement anunciadors penjats als cantons, les filactèries dels retaules de les esglésies, els rètols de botigues, tavernes i hostals, en la decoració d'alguns mobles i altres béns domèstics, en la visita a la notaria, en les oficines del govern municipal, en la cort del justícia... A la qual cosa caldria afegir encara els textos creats en l'esfera privada, dels llibres que enregistraven els complexos sistemes de comptabilitat dels mercaders, les llistes de deutors guardades pels prestadors, les cartes dels censals custodiades pels inversors en el deute públic o el crèdit privat, a les comptabilitats domèstiques, les memòries personals o familiars i molts altres escrits urgits per necessitats pràctiques domèstiques o professionals, per no mencionar la correspondència, tant privada o íntima com formal i de negocis. L'alfabetització no era, a la València del segle XV, un privilegi a l'abast només d'una minoria, sinó que estava prou estesa per tot l'espectre social, amb usos molt diferenciats (Cortès & Furió. Vegeu també Escartí & Borràs; Berger; Ferrer Gimeno 1993 i 1994-1995; Cortès, en premsa). En el cas de la noblesa, que és la que ací ens ocupa, no sols eren molts els cavallers que sabien llegir i escriure –i alguns fins i tot amb gran elegància o amb un gran domini del llenguatge, com palesen els exemples de Joanot Martorell i Ausias March–, sinó també els qui posseïen més o menys considerables biblioteques particulars, els qui les completaven amb llibres de propietats i esdeveniments familiars⁷ i els qui fins i tot s'atrevien a desafiar els seus enemics amb abrandades lletres de batalla, escrites de pròpia mà, amb l'ajuda de manuals i formularis redactats a l'efecte (vegeu Riquer).

En la València del final de l'edat mitjana, doncs, llegir i escriure no eren capacitats alienes a l'estament nobiliari ni, en general, a un segment important de la societat, que incloïa burgesos, artesans i llauradors.⁸ El tractat de falconeria que va escriure Antoni de Vilaragut i, sobretot, les tragèdies de Sèneca que va traduir al català, o les traduccions de Valeri Màxim i de Petrarca de fra Antoni Canals, bé devien tenir lectors entre el públic cultivat de la ciutat de València i d'altres viles del regne, com també el tindrien *Els dotze treballs d'Hèrcules* o les traduccions de Ciceró, Virgili i Dant, d'Enric de Villena. No calia ser cortesà, formar part de la cort d'Alfons el Magnànim ni tan sols de la del Príncep de Viana per a adquirir una cultura humanista, llegir els clàssics antics i moderns i escriure bé, i fins i tot molt bé. Martorell va ser un home viatjat, que rodà pel món, de Barcelona a Londres i de Lisboa a Nàpols, però March, que en la seva joventut es va enrolar en les expedicions militars a Sardenya i Tunísia, va circumscriure la major part de la seva vida al triangle València, Gandia i Beniarjó. No necessità anar a Barcelona ni formar part de l'entorn de Carles de Viana per a escriure

---

7 Com ara els Boïl de l'Escala, que en un capbreu de propietats i rendes de finals del segle XV anotaren també esdeveniments familiars (naixements, morts, matrimonis), representaren la genealogia del llinatge i fins i tot redactaren una petita història de la família, que tractava de relacionar aquesta amb la mateixa casa reial d'Aragó (Cortès & Pons).

8 A Sueca, una comunitat rural sense cavallers ni mercaders, qui, si no els fills dels llauradors, assistiria a l'escola de gramàtica, sufragada pel consell municipal i documentada ja des del segle XIV? (Burns; Guinot & Furió).

els versos més bells i profunds, més moderns també, de la literatura catalana medieval. Per què ho hauria d'haver estat Joanot Martorell, com afirma Jaume Torró, per a poder haver escrit el *Tirant*? March i Martorell no van ser escriptors cortesans, ni d'Alfons el Magnànim a Nàpols ni de Carles de Viana a Barcelona, ni tan sols de la reina Maria a València, però tots dos procedien de famílies que sí que havien estat, i a això devien la seva promoció, al servei d'una cort, la dels antics ducs de Gandia, Alfons el Vell i Alfons el Jove.

Aquesta –l'ascensió social i l'ennobliment de dos llinatges de funcionaris al servei de la corona i de la cort ducal de Gandia, com a interventors (*mestre racional*), tesorers i procuradors generals– és una de les moltes contribucions dels dos voluminosos diplomataris recentment publicats sobre els Martorell i sobre els March. En pocs anys, hem avançat molt en el coneixement de la vida i la família de tots dos escriptors, i fins i tot en la determinació de la seva responsabilitat literària. Fins a la dècada dels vuitanta i primeries dels noranta del segle passat, les edicions del *Tirant lo Blanc* encara n'atribuïen la coautoria, basant-se en el colofó de la primera edició impresa el 1490, a Martí Joan de Galba, que ara sabem que tenia el llibre com a penyora d'un préstec de diners que havia fet a Joanot Martorell. Galba ha desaparegut ja de les portades del llibre, alhora que han quedat totalment obsoletes totes les disquisicions sobre la seva intervenció en la creació de l'obra. Les dues esplèndides col·leccions documentals no han pogut, però, il·luminar totes les zones d'ombra ni posar fi a velles i noves discussions. En el cas de March, la querella, menor i d'ordre gramatical, afecta l'accentuació del nom: Ausias o Ausiàs. En el de Martorell, el problema és l'homonímia i la correcta identificació de l'escriptor amb els nombrosos Joanots Martorell documentats a mitjan segle XV. Els últims tretze anys de la vida de Martorell, de finals de 1452 a la seva mort en 1465, no estan documentats, i les declaracions de cinc testimonis en un procés davant el justícia civil de València en 1455, entre els quals la seva germana Aldonça i altres dos parents, el situen fora del regne des de feia dos anys, uns a Nàpols, altres a Barcelona i altres sense més concreció. El buit documental ha estat aprofitat per Jaume Torró per a incorporar Joanot Martorell, després de la mort del Magnànim, al seguici del príncep Carles de Viana o, més aviat, per a identificar l'escrivà de ració d'aquest, el *civis* Joan Martorell, com l'autor del *Tirant*, durant la seva estada a Barcelona (Torró 2011 i 2012). I ha servit també perquè Agustín Rubio l'identifiqui amb el procurador dels senyors de Dénia, els Rojas Sandoval, trobi algunes al·lusions a aquesta família nobiliària castellana en el nom del llinatge de Tirant, els Roca Salada (per la coincidència de les dues primeres síl·labes) i afirmi que la novel·la degué ser escrita en el comtat de Dénia per qui en va ser el procurador general entre 1460 i 1463 (Rubio 2010 i 2013).⁹ En la polèmica ha entrat també Abel Soler, suggerint que el *Tirant* va ser escrit a la ciutat de València.

No voldria afegir més llenya al foc, estenent els casos d'homonímia als Martorell d'Alzira o qüestionant els arguments i les proves documentals dels uns i dels altres. Quant als primers, fins ara molt poc tinguts en compte, el 1428 hi havia a la capital de la Ribera quinze Martorells, i fins i tot el 1399, pocs anys després de la destrucció de la jueria, un Joan Martorell “neòfit.” Aquest mateix any, Jaume de Martorell, amb un patrimoni avaluat en 733 lliures peiteres, era la primera fortuna d'Alzira, mentre que el seu fill homònim (o més aviat la seva vídua), que les fonts designen com a “cavaller,” era el setè major contribuent en 1465, amb 464 lliures de patrimoni. Entre les majors

⁹ Agustín Rubio és un dels millors medievalistes valencians, bon coneixedor de la documentació arxivística i un historiador pulcre i rigorós, per qui sento un alt respecte professional i un gran afecte personal. En aquest cas, però, les seves hipòtesis, sempre intel·ligents i recolzades en la seva formidable erudició, no em resulten del tot convincents.

fortunes de la vila hi havia també el seu germà Pere, cavaller (419 lliures), i els fills d'aquest, els donzells Jaume (522 ll.), Pere, senyor de l'alqueria de Tarragona, prop d'Alzira, i Guillem, senyor de l'alqueria de Mulata, també pròxima a la vila. El segon major contribuent era la vídua de Guillem Martorell, amb 780 lliures. Altres dos Martorell, esmentats també el 1465, eren els donzells Galceran, fill de Perot, i Guillem Alamany, fill de Francesc, senyor de les alqueries del Toro i de Benivardeny (326 ll.). En una posició més reculada (el 160), apareix Galceran Martorell, el germà de l'autor del *Tirant*, amb un patrimoni avaluat en només 42 lliures el 1467, que tanmateix, era ja de 127, el 1474. I encara trobem un Joan Martorell, prevere, amb només 9 lliures el 1467, un Antoni Martorell (1 ll.) i un Joanot Martorell, que va ser jurat d'Alzira el 1488 i el 1504, de filiació més incerta.¹⁰ Com a nebot i homònim del novel·lista, dona Martí de Riquer un Joanot Martorell, fill de l'esmentat Galceran, habitants tots dos a Alzira (Riquer, I: 42, nota 51.). Pel que fa a les precisions i puntualitzacions als treballs de Torró, Rubio i Soler, em sembla que n'hi ha prou amb les contribucions al debat de Mateu Rodrigo, Antoni Ferrando i, sobretot, Ferran Garcia-Oliver, que esbrina molt bé per què l'autor del *Tirant* no va poder ser l'escrivà de ració de Carles de Viana ni el procurador general del comtat de Dénia, suggerint per a tots dos càrrecs altres dos personatges homònims, el ciutadà de València Joan Martorell, en el primer cas, i el senyor de Beniarbeig, Joan Martorell, cosí de l'escriptor, en el segon (hipòtesi que ja havia avançat Abel Soler) (Rodrigo Lizondo; Ferrando; Garcia-Oliver 2013). En canvi, en la segona part d'aquest article em centraré en argumentar per què no crec que es pugui identificar l'orgullós i busca-raons cavaller Joanot Martorell, autor del *Tirant lo Blanc* i d'unes virulentes lletres de batalla que superen amb escreix el formulari ja prou bel·licós del motlle, farcides d'escarni i insults personalitzats *ad hominem*, amb l'escrivà de ració del Príncep de Viana, el *civis* Joan Martorell, ni per què tampoc no em sembla plausible que se'l pugui identificar amb el procurador general del comtat de Dénia, el també cavaller Joan Martorell; de fet, com ja ha observat Mateu Rodrigo, aquest últim mai no és anomenat Joanot, quan a l'autor del *Tirant* se li dona aquest nom en tot el corpus documental reunit per Villalmanzo i Chiner, fins i tot després de la seva mort.

II

De Joanot Martorell, l'autor del *Tirant lo Blanc*, s'han conservat quinze lletres de batalla –quinze, per entendre'ns, cartes de desafiament a tota ultrança; és a dir, a mort–, que van ser editades per Martí de Riquer i estudiades per Mario Vargas Llosa en un llibre conjunt titulat *El combate imaginario* (Riquer & Vargas Llosa).¹¹ L'escriptor peruà, que no ha ocultat mai la seva admiració per l'obra que Cervantes va elogiar en el *Quijote* com *el mejor libro del mundo*, s'hi endinsa en la personalitat de l'autor de la novel·la a partir de l'anàlisi de les quinze missives en què desafia diversos contrincants, membres tots, com ell mateix, de l'estament nobiliari valencià (encara que en posicions molt diferents en la jerarquia social i econòmica). Si es prenen al peu de la lletra, ens diu, es tracta d'un personatge cavalleresc poc menys que arquetípic, disposat en tot moment a traure l'espasa i a esgrimir la llança per a ofegar en la sang enemiga els afronts als seus interessos i el seu honor. Tanmateix, continua dient, una lectura desconfiada i mil·limètrica ens revela que, més que l'amor a l'acció i a la matança, una altra passió, més profunda i imperiosa, però també més elusiva i discreta, alimenta

10 Els Martorell d'Alzira, a Antoni Furió (1986), *El camperolat valencià en l'edat mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XV)*.

11 Les cartes havien estat publicades ja a Riquer.

aquests textos: la de les formes d'acció, la del ritual que adorna la matança. Joanot Martorell és un entusiasta i un virtuós de la paraula escrita. Mario Vargas Llosa també, i això el perd en el seu intent per entendre el personatge històric. Per a Vargas Llosa, els duels de Joanot Martorell són només una festa verbal i cerimoniosa, una passió subtil, abstracta, inofensiva i picallosa que entén la vida com un joc de regles laborioses i estrictes i que prefereix aquestes regles al joc mateix i als seus resultats. Les lletres de batalla són, doncs, pura retòrica, pur artifici lingüístic i formalista que redueix l'incident inicial, el fons de l'assumpte, a mer pretext dels prolegòmens del combat, que és el que realment importa. Ni l'origen –quasi sempre un afer d'honor– ni el final –el combat, al qual no s'arriba quasi mai–, sinó els preparatius, les paraules injurioses, les fanfarronades, l'orgull, la còlera i la provocació. Tot es consumeix en els procediments, sense arribar mai a la fi.

Prenguem la primera d'aquestes cartes, enviada per Joanot Martorell, que tenia aleshores uns vint-i-cinc anys, al seu cosí Joan de Monpalau, el 12 de maig de 1437. El motiu no és gens banal: Monpalau, que tenia entrada en casa dels Martorell en raó del parentesc i l'amistat que hi havia entre les dues famílies –“totes les portes vos eren ubertes, sens que ningú de nosaltres no-s guardava gens de vós, ni-s poguera pensar que vós pensàseu ni féseu ninguna vergonya ni maldat vers nosaltres ni a la nostra casa”–, ha abusat de la seva germana Damiata, “sots color de la prometença,” ha comès una “gran deslealtat y maldat,” ha actuat com un “robador de la honor de la dita germana e mia.” Un gran crim que només es podrà reparar amb el judici de Déu i el combat a tota ultrança, “mon cors contra lo vostre, a peu o a cavall.” Vargas Llosa, però, no creu en la sinceritat del desafiament; només hi veu còlera fingida i pirotècnia verbal. Aparentment, ens diu, el reptador està impacient per rentar el seu honor en la lliça; i, tanmateix, la resta de la carta, més de la meitat, està dedicada a concretar i especificar les condicions del combat: el tipus d'armes, ofensives i defensives, el moment, el jutge... Qüestions de procediment.

En la seva resposta, quatre dies més tard, Monpalau nega haver promès matrimoni a Damiata, però calla sobre l'acusació d'haver abusat d'ella. Accepta el desafiament, elegeix les armes i encarrega a Martorell que busqui jutge. Però les coses no aniran tan ràpid com podria semblar. Les cartes següents, a més de reiterar les acusacions, es perden en precisar els preparatius del combat. Per a Vargas Llosa, a mesura que es dilata el torneig epistolar d'imprecacions mútues, va quedant cada vegada més clar que tant el principi del conflicte (l'honor tacat de Damiata) com el seu cruent final (el duel que haurà de rentar l'afront) van eclipsant-se darrere del que s'ha imposat com a més important: l'intermedi ritual i lingüístic: les invectives, els insults, els debats per qüestions de mètode...

El combat epistolar –imaginari– s'allargarà durant mesos enclaustrat en aquest espai retòric amb els adversaris acusant-se de maniobres dilatòries i de preferir les paraules als fets, a l'acció. Vargas Llosa és un gran escriptor i un analista fi, però no té raó. Ha quedat seduït per les paraules i les formes, però aquestes no s'imposen als fets, com ell suposa, perquè Martorell realment s'ha mogut buscant un jutge per al duel i l'ha trobat en el rei d'Anglaterra, com ell mateix escriu a Monpalau des de Londres el 22 de març de 1438, deu mesos després de la primera carta. Però per aleshores la família Martorell i Joan de Monpalau havien arribat ja a un acord econòmic, sense que ho sabés encara Joanot, pel qual Monpalau pagaria 4.000 florins, una quantitat important, a Damiata. La indemnització econòmica –una conclusió molt poc cavalleresca de l'afer– posava fi a la disputa entre les dues famílies, però, certament, no restituïa l'honor perdut de Damiata, la principal víctima de l'episodi, ja que el seu germà s'havia encarregat d'embombar la

notícia per tota València amb les seues lletres de batalla. De fet, Damiata no es casaria mai.

Per a Vargas Llosa, aquestes i les altres lletres de batalla que s'han conservat de Joanot Martorell anticipen el món formal, l'amor per les formes, que trobem al *Tirant lo Blanc*. La interpretació de l'escriptor peruà mostra prou bé els límits de no pocs historiadors de la literatura que, com ha apuntat encertadament Ferran Garcia-Oliver a propòsit d'un altre gran escriptor del segle XV valencià i cunyat de Martorell, Ausiàs March, "desestimen la biografia del cavaller de Gandia com a pista fecunda per entendre'l millor," i prefereixen centrar-se només en l'obra mateixa, cosa que "duta fins a l'extrem resulta en un March [bescanviabile ací per Martorell] sense 'temps', aïllat dels vaivens de la història, en el si de l'esfera d'un jo hermètic i amb problemes de desdoblament de la personalitat" (Garcia-Oliver 2009, 271). En aquest sentit, era molt més encertada l'apreciació que en feia Cervantes, que si li agradava tant el *Tirant*, fins el punt de proclamar-lo *el mejor libro del mundo*, era perquè *aquí comen los caballeros, y duermen, y mueren en sus camas, y hacen testamento antes de su muerte...*

El món real, al *Tirant* i a la vida de Joanot Martorell, era molt més ric i, per això mateix, molt més atractiu i suggeridor que el món formal o l'amor per les formes. Les lletres de batalla, amb les seves fanfarronades formulàries, estereotipades, no són només mera retòrica cavalleresca, pur joc d'artifici verbal.¹² Reflecteixen també el desig d'eludir la justícia del rei i de la ciutat, la justícia pública, ordinària. La noblesa no volia sotmetre's a l'autoritat reial i als seus tribunals, regits per oficials i juristes de condició inferior. Quan el germà de Joanot, Galceran Martorell, té un conflicte amb la vila d'Alzira s'adreça directament al governador, a qui es refereix com "mon oncle." Els nobles volen ser jutjats pels seus pars, els seus iguals, per altres nobles. Per això prefereixen les mediacions, els compromisos, els arbitratges i, en última instància, si no es pot resoldre de cap altra manera, apel·lant al judici de Déu, a la batalla a ultrança, en un duel singular.

Les lletres de batalla, veritables cartes de desafiament a un combat a mort, no són, per tant, meres argúcies literàries, ni Joanot Martorell va ser tampoc l'únic que en va escriure. En va escriure també el seu germà Galceran, contra el seu cunyat Ausiàs March, perquè aquest dilatava el seu matrimoni amb una altra germana, Isabel, mentre no en tingués assegurat el dot. En va escriure igualment un altre germà, Jofre Martorell, en un plet que la família sostenia, en aquest cas per diners, contra Gonçalbo d'Íxer, comanador de Montalbà, ridiculitzat en el *Tirant* com a Kyrieleison de Montalbà. I, naturalment, els seus contendents, començant pel ja esmentat Joan de Monpalau, tan versat com Joanot en l'ús de la ploma, fins el punt que les seves habilitats literàries, més enllà del recurs a fórmules estereotipades, desmenteixen el seu proclamat menyspreu per l'escriptura, per les paraules, i el seu interès només pels fets i per les armes. Eren nobles i cavallers, gent d'armes sí, però que sabien de lletres i que els agradava escriure, com demostren aquestes lletres de batalla.

Se n'han conservat centenars, el que permet suposar que probablement se'n degueren escriure i intercanviar milers.¹³ I per bé que algunes es van creuar entre nobles

12 Per altra part, les lletres de batalla no es limiten a reproduir mecànicament, artificiosament, les fórmules recollides en els models, que són això mostres, exemples, sinó que innoven, introdueixen variacions i, sobretot, reflecteixen la personalitat de l'autor, com és el cas del mateix Martorell o fins i tot de Gonçalbo d'Íxer (Híjar), comanador de Montalbà, de l'orde de Santiago, en les cartes del qual es destil·la tot el menyspreu que podia sentir un noble com ell per un cavaller pobre i insolent com Joanot.

13 Les cartes ens han arribat recopilades en els manuscrits valencians confiscats per Melchor de Macanaz i enviats a Madrid a la Biblioteca Reial, origen de la posterior Biblioteca Nacional, on encara es conserven avui. També en tenien còpies altres nobles valencians, com els Crespi de Valladaura, en l'arxiu

poderosos, entre veritables magnats, com el duc de Gandia, Alfons el Jove, i l'almirall i comte de Cardona, Joan Ramon Folc, el seu cunyat, a propòsit de les intrigues que el primer imputava al segon en benefici del seu fill Hug de Cardona, senyor de diversos llocs i alqueries a l'horta de Gandia, la majoria tenien com a protagonistes a cavallers i donzells de la baixa noblesa, com els Martorell o els March. Que no tot era retòrica ni joc d'artifici, per molt recargolades que fossin les cartes, ho demostra també el fet que algunes batalles arribaren a celebrar-se, com la que enfrontà a Londres el cavaller valencià Felip Boïl i l'anglès John Astley; que d'altres s'interromperen en l'últim moment, com el combat entre Joan Tolsà i Joan Marrades a Ferrara, avortat pel marquès quan tot estava ja preparat perquè comencés; i, sobretot, que eren legals, que estaven regulades pels Furs (que concretaven qüestions procedimentals com ara la duració del combat –tres dies com a màxim–, la igualtat social dels combatents, el pes i les mesures de les armes i armadures, la disposició jeràrquica dels espectadors). Això no vol dir, però, que aquests combats singulars, sotmesos al dret d'armes, estiguessin ben vistos pel monarca ni pels juristes formats en el dret romà, que no sols els trobaven arcaics, una rèmora del passat, sinó també un atemptat contra la sobirania del rei. No sols alteraven la pau del regne i trencaven la imprescindible solidaritat de la classe nobiliària, sinó que supeditaven la resolució judicial dels conflictes a l'atzar d'un combat, amb independència de la justícia que acompanyés a cada una de les parts i en menyspreu de les lleis de la terra (López Rodríguez 2005, 226). Per això, els oficials reials i la pressió també d'altres membres de la classe nobiliària tractaven d'evitar-los mitjançant la imposició d'acords de pau i treva i la canalització de les disputes mitjançant la negociació i els tribunals de justícia. Només en casos extrems, les fanfarronades es resolien en el camp de batalla. Quan això passava, tot i que els furs regulaven molt minuciosament el procediment, l'armament i el cerimonial per a celebrar els combats, es tractava sovint d'episodis poc gloriosos, com emboscades, furts i assassinats, comesos pels vassalls i els escuders més que pels mateixos cavallers, que actuaven en l'ombra com a instigadors (López Rodríguez 2005, 227; la citació és gairebé literal).

Quan es produeix aquest esclat de desafiaments a tota ultrança i duels singulars, al final del Trescents i durant tot el Quatrecent, l'hora de la cavalleria feia temps que havia passat. El món del segle XV ja no és el món dels grans barons feudals ni de les corts nobiliàries, no és el món de Guillem el Mariscal ni, menys encara, de Rodrigo Díaz de Vivar. És el món de les ciutats, dels estats, dels avanços de l'autoritarisme monàrquic. Per descomptat que continuen havent-hi nobles i cavallers, però ni l'ordre social es basa ja en l'ordre feudal ni els valors dominants, fins i tot entre la mateixa noblesa, són ja els de la cavalleria. Els nous valors a l'alça són els diners i els coneixements jurídics, necessaris per a progressar en l'aparell administratiu de la corona. I, tanmateix, és ara quan més cavallers hi ha i quan més s'exalten els valors cavallerescos –l'honor, el valor, la glòria. Cap a l'època que Joanot Martorell es desafiava amb Joan de Monpalau, hi havia unes 370 famílies nobiliàries al regne de València. Només dos llinatges, descendents directes de la casa reial, senyorejaven conjunts d'una certa entitat: els comtes de Luna i els ducs de Gandia, i ambdós s'extingirien en el primer terç de la centúria. I algunes altres famílies, poques, podien presumir d'uns orígens nobiliaris remots. La majoria dels llinatges de l'estament nobiliari valencià havien ascendit des de la classe urbana i mercantil, la menestralia i fins i tot l'estrat superior de la pagesia, però sobretot havien aconseguit el seu ascens

---

dels quals –avui, a l'arxiu del comte de Orgaz, de la mateixa família– hi ha un inventari de les cartes que posseïa la família (notícia proporcionada per Vicent Pons Alós, bon coneixedor dels fons documentals dels Crespi).

gràcies als serveis prestats en la cort reial o en alguna de les poques grans corts aristocràtiques. Al servei del duc de Gandia o d'altres famílies importants com els Montcada, devien el seu ascens llinatges com el March, els Martorell o fins i tot els Borja, encara que aquests aconseguïen finalment encimbellar-se a l'alta noblesa gràcies al servei a l'Església.¹⁴ Els March, per exemple, tenien el seu origen en un notari de Barcelona, empleat en la cúria règia, havien escalat esglaons en l'administració reial, com a escrivans de ració, com a tesorers, i en la del duc de Gandia, fins aconseguir el seu ennobliment, en la segona meitat del Trescents.

De fet, la noblesa valenciana no havia estat mai tan imponent com la catalana o l'aragonesa. En tenia la culpa, en primer lloc, l'exigüitat de les seues bases territorials. Llevat del domini senyorial de l'orde de Montesa, l'únic que podria ser definit veritablement com un gran estat feudal, i d'algunes grans i mitjanes senyories confinades en l'interior del país, la resta del territori, i particularment les riques i fèrtils comarques del litoral, on es concentrava la majoria de la població i dels recursos, estava fragmentada en una àmplia diversitat de petites senyories enclavades dins o als voltants dels grans espais jurisdiccionals dels centres urbans. Petites senyories minúscules, circumscrites a la limitada superfície d'una alqueria o un llogaret, amb uns pocs centenars d'hectàrees de terra cultivable i unes quantes desenes de vassalls per a treballar-les (Guinot; Furió 1997). Com ara Beniarjó, la senyoria d'Ausias March; la vall de Xaló o el lloc de Llíber, dels Martorell, i encara l'Alcudiola, una microscòpica alqueria del terme d'Alzira, que és l'últim que li quedà a Galceran Martorell, el germà gran de Joanot, abans de veure's obligat també a vendre-se-la.

Aquestes minúscules senyories no podien sustentar sinó llinatges efímers, que s'encimbellen per a desaparèixer després de dos, tres o quatre generacions, consumits pels deutes o la falta de descendència i, sobretot, la manca d'uns ingressos suficients que en aquests moments ja no proporcionaven les rendes agràries, senyoriales, sinó que havien de venir de la participació en la fiscalitat centralitzada, a través del servei a la corona, o d'operacions mercantils i altres negocis econòmics (el sucre en el cas d'Ausias March i d'un Martorell de Gandia; la morera, en el cas del Joan Martorell de Beniarbeig). Però la noblesa tenia també els seus atractius i, en primer lloc, els seus privilegis, que era la raó que portava moltes famílies de ciutadans i servidors de la corona a aspirar a integrar-se en l'estament nobiliari. Privilegi d'exempció d'impostos, per un costat, cosa que es traduïa en nombrosos enfrontaments amb els consells municipals, que els volien fer contribuir en les despeses veïnals, però també privilegis jurisdiccionals, en el sentit que cap noble no podia estar subjecte a la jurisdicció civil o criminal d'un altre baró, a més de molts altres avantatges en matèria processal, i de la seua participació en el govern de les ciutats i les viles reials. Altres privilegis no estaven contemplats en les lleis, com la protecció que els prestava el monarca enfront de la mateixa justícia reial (remissió de crims, moratòria de deutes, recomanacions als jutges que havien de substanciar els seus plets), la proximitat al sobirà, que es podia traduir en favors i càrrecs, i la preferència en l'exercici d'oficis reials, una font d'ingressos segura i rendible enfront d'unes rendes agràries a la baixa (López Rodríguez 2005, 25).

L'adscripció a l'estament nobiliari es traduïa també en una exacerbació de l'orgull familiar i de classe, alimentada per la lectura d'obres com el *Llibre de l'ordre de cavalleria* de Ramon Llull, *L'arnès del cavaller* de Pere March, el pare d'Ausias, i d'altres llibres i tractats; i que es reflecteix en les lletres de batalla, amb el seu

---

14 Vegeu el *Diplomatari Borja*, amb quatre volums ja publicats (2002-2007), o més recentment, els *Documents per a la història d'Alfons de Borja, Papa Calixt III*, a cura de Miguel Navarro Sorní.

menyspreu per notaris i juristes. “Car la retòrica més se pertany a notaris que a cavallers, e per tal no-m cur yo de retoricar mes letres,” escriu Joanot Martorell a Joan de Monpalau, per a afegir tot seguit: “és acte que a cavallers ne gentils hòmens pertanga, sinó a dones e a juristes, los quals en la ploma i en la llengua tenen tota lur defensió,” mentre que el seu adversari li retruca amb ironia que desconeix el significat d’algunes paraules que emprà Martorell, per a suggerir malèvolament que potser aquest les ha après en Bàrtolo, és a dir en el manual que va escriure el jurista Bàrtolo de Sassoferrato en la primera meitat del segle XIV i que no faltava entre els llibres dels estudiants de dret.

Aquest orgull desfermat, desmesurat, juntament amb un cert esnobisme que portava fins i tot alguns nobles a posar als seus fills noms de ressonàncies heroïques, com Hèctor, Menelau, Eneas, Hipòlita, Lançalot o Tristany, contrasta amb la pobresa material a què es veien reduïts a viure. Els 50.000 sous que el duc de Gandia assignava el 1403 al seu fill per a les seves despeses domèstiques, els 30.000 sous que obtenia Hug de Cardona de les seves possessions, que pràcticament igualaven els ingressos de la vila de Gandia, o els també 30.000 sous d’Ot de Montcada, estaven molt per damunt dels 4.000 sous que afirmava Galceran Martorell que li rendia anualment el seu lloc de Llíber i que els seus enemics rebaixaven encara a 2.500 (Castillo Sáinz; Garcia Oliver *et al.*, 172; Villalmanzo 1995, 787). Amb algunes excepcions, els cavallers valencians són pobres, molt pobres, sobretot a mesura que, com en el cas dels Martorell, s’allunyen del servei a la cort reial o ducal, que havia estat no sols l’origen del seu ennobliment sinó la seva font regular d’ingressos. Pere March, el pare d’Ausias, cobrava un salari de 5.000 sous anuals com a cap de la cancelleria del duc de Gandia i, en general, com a procurador o delegat seu. El 1376 comprà a Lluís Boïl la senyoria de Beniarjó, per un preu de 90.000 sous, que pagà amb el carregament d’un censal. La pensió anual d’aquest censal, els interessos, era de 7.500 sous, superior per tant al salari que percebia del duc de Gandia, en aquells moments encara marquès de Villena, i que òbviament havia de procurar-se d’unes altres fonts. Guillem i Francesc Martorell, l’avi i el pare de Joanot, percebien importants quantitats per diversos serveis a la corona, com ara la col·lecta de l’impost de maridatge, quan es casà una filla del rei; una font d’ingressos més o menys estable amb la qual no comptaran ja els seus fills, apartats de la cort reial. Galceran, el germà gran de Joanot, és, al dir de l’escuder Jaume Aimar, habitant a la ciutat de València, “pobre e miserable, que no ha hun diner de renda.” Interrogat com ho sabia, digué “que per ço com bé fa cinch o sis anys que ha notícia e amistat ab aquell, e solia ésser senyor del loch de Llíber, en la vall de Xaló, e vivia de la renda de aquell; e depuix que lo y han llevat e exequat no li ha restat res, en tant que viu pobrament e per pobre le ha e reputa ell, testimoni” (Villalmanzo 1995, doc. 787).¹⁵

No hem de subestimar la importància, per a la supervivència del llinatge, d’aquest servei a la corona o a la cort ducal. Jorge Sáiz (2006) ha estudiat la composició de l’entorn d’Alfons d’Aragó, unes 30 persones com a molt el 1365, quan era comte de Dènia i Ribagorça, i entre 90 i 145, entre 1373 i 1394, quan era ja marquès de Villena. Tant en un cas com en l’altre, més de la meitat dels qui formen part de la cort senyorial de manera regular, quotidiana, no són més que cavallers i escuders que figuren bé sense cap ofici, referits només com *de casa*, bé amb oficis cortesans o a càrrec de serveis en la cambra i la taula senyorial. Entre ells trobem llinatges que serviren de forma continuada

---

15 Això era el 22 de setembre de 1446; uns mesos després, el 14 d’abril de 1447, Galceran i la seva dona, Caterina, vendran les terres que aquesta havia heretat del seu pare, Francesc Martorell, en el terme d’Alzira, inclosa l’alqueria de l’Alcudiola, per 3.500 sous, menys del que en altre temps percebia anualment Galceran de les rendes de Llíber. El cavaller estava liquidant tot el seu patrimoni, el propi i el de la dona, i davallant, com declarava l’escuder Aimar, a la més estricta pobresa.

en la casa del marquès i després duc, com els Blanes, els Boil, els Bonastre, els Castellà, els Corts, els Díez, els Escorna, els March, els Martorell, els Montpalau, els Quintavall, els Vich o els Vilarig, i d'altres que els serviren de forma temporal, com els Calatayud, els Castellvert, els Corella i els Sanç. Alguns ostentaven oficis cortesans com *majordom*, *algotzir* i *camarlenc*, i altres càrrecs com *coper*, *sobrecoc*, *boteller*, *trinxant*... Per a molts d'ells, el servei a Alfons d'Aragó o al seu fill es convertiria en el seu principal mitjà de vida, una font regular de recursos (Sáiz Serrano 2006; 2008, 144-146). D'altra banda, gràcies al capital acumulat per les remuneracions senyorials o a la pròpia generositat del marquès de Villena o, més tard, duc de Gandia, alguns cavallers i escuders *de casa* obtindrien petits patrimonis en el domini del senyor, ja fos per donació d'aquest o per compra. Es tractava, de fet, del mecanisme més tradicional de retribució pel servei en la casa senyorial: cavallers, però també "hòmens de vila," disposaren d'aquesta forma d'una via d'accés a la titularitat de senyories locals. Centrant-nos només en el comtat de Dénia o en el marc general del futur ducat de Gandia, podem veure com bona part dels llinatges valencians que serviren a la casa d'Alfons d'Aragó (Castellà, Castellvert, Corella, Boil, Bonastre, Escorna, Llançol, March, Martorell, Montpalau, Quintavall, Roca o Vich) posseïren en el seu terme alguna petita senyoria (alqueria, lloc) entre finals del segle XIV i el primer terç del XV, independentment del mitjà pel qual accediren a ella (donació senyorial, compra, permuta...) (Sáiz Serrano 2006; 2008, 144-146).

Alguns d'aquests llinatges es consolidarien i d'altres, com els Martorell, desapareixerien com la pols en el vent. Endeutats, empobrits, arruïnats, però orgullosos.¹⁶ Massa orgullosos per a tornar a ocupar un càrrec administratiu en la cort reial o de l'infant o en la procuració d'un comtat. Els avantpassats de Joanot Martorell havien estat veïns de Gandia, justícies de la vila i dispensers del marquès de Villena, abans de ser ennoblits el 1374, i els d'Ausias March, tesorers i mestres racionals del rei, abans també de ser creats cavallers i actuar com a procuradors del duc de Gandia. Una tornada enrere, als destins que la família havia ocupat en els seus orígens, quasi un segle abans, sembla improbable i, sobretot, indesitjable per als descendents que han heretat i consolidat la condició nobiliària. Tant perquè un cavaller, amb el tractament de "mossèn" i la condició jurídica d'"habitor," no pot esdevenir de cop i volta un "civis," un ciutadà, que representaria un descens en l'escala social, com pel fort orgull de classe de Joanot Martorell, exhibit de manera contundent en les seves lletres de batalla, no podem identificar l'autor del *Tirant* amb l'escrivà de ració de Carles de Viana, el "civis" Joan Martorell. Al capdavant, un interventor i un comptable; només molt més tard, amb el convers Lluís de Santàngel, el càrrec adquirirà un nou prestigi, però sempre vinculat a activitats financeres i al maneig de diners. No sembla tampoc que les tasques administratives en la procuració del comtat de Dénia li escaiguin gaire al novel·lista, en aquest cas per tarannà personal, per la ruïna econòmica a què ha abocat el seu patrimoni i el seu llinatge (a més del fet prou concloent que el procurador dels Rojas Sandoval sempre es diu Joan, mai Joanot), encara que aquestes eren tasques que havia exercit el seu pare i que també duria a terme Joan Martorell, el senyor de Beniarbeig.

Al final del segle XV, quan més llibres de cavalleria es llegien, l'hora de la cavalleria havia ja passat. Ni tan sols era ja l'hora de les ciutats i els mercaders, que anaven quedant enrere, sinó la dels prínceps i els estats, quan el poder i els diners es fonamentaven en la proximitat a la monarquia, i la nova noblesa esdevenia, en els seus

---

16 Gràcies a això, a l'endeutament i la insolvència, que els forçava a vendre les restes dels seus ja esquistos patrimonis (terres, cases i senyories), va ser com es va produir, al final del segle XV, una àmplia recomposició del mapa senyorial valencià, amb la formació, ara sí, de grans estats territorials, vinculats i associats als nous títols creats pels Trastàmara o els Àustria. Furió, "Senyors i senyories..."

usos socials i els seus valors culturals, més i més aristocràtica. Els altres, els que es quedaven fora, lluny de la cort, havien de barallar-se per dots impagades, pels límits precisos entre les respectives minúscules senyories, per la possessió d'un moro fugitiu..., encara que tot això quedés dissimulat o ocult darrere l'elegant eloqüència de les lletres de batalla i l'exhibició ostentosa d'uns valors ja en declivi.

Obres citades

- Berger, Philippe. *Libro y lectura en la Valencia del Renacimiento*. València: Edicions Alfons el Magnànim/Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1987. 2 vols.
- Burns, Robert I. "The School System in Valencia." Dins *The Crusader Kingdom of Valencia. Reconstruction on a Thirteenth-Century Frontier*. Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Castillo Sáinz, Jaume. *Alfons el Vell, duc reial de Gandia*. Gandia: CEIC Alfons el Vell, 2012.
- Cortès, Josepa ed. *Formularium diversorum instrumentorum. Un formulari notarial valencià del segle XV*. Sueca: En la Ribera del Xúquer/Ajuntament de Sueca/Departament de Paleografia i Diplomàtica de València, 1986.
- . "Els usos de l'escriptura als àmbits domèstic i professional." En premsa.
- Cortès, Josepa & Antoni Furió. "Books, Schooling, Literacy and Learning on the Shop Floor in Catalonia and Valencia in late Middle Ages" (comunicació). *XVI World Economic History Congress, Stellenbosch (South Africa)*. 2012.
- Cortès, Josepa & Vicent Pons. *Catàleg de l'arxiu dels Boil de la Scala, senyors de Manises*. València: Universitat de València, 2000.
- Cruselles, José María. "Las fuentes notariales y la investigación histórica: problemas de explotación de datos y análisis de la actividad notarial." *Aragón en la Edad Media. Perspectivas actuales sobre las fuentes notariales de la Edad Media*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 2004. 7-34.
- Escartí, Vicent J. & Marc J. Borràs. "Albarans de commoure a la València del segle XV. Sobre els usos públics i criminals de l'escriptura." Dins *Miscel·lània Joan Fuster IV*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1984. 75-96.
- Ferrando, Antoni. "Llengua i context cultural al *Tirant lo Blanc*. Sobre la identitat del darrer Joanot Martorell (1458-1465)." *eHumanista* 22 (2012): 623-668. Internet: <http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_22/regular/12%20ferrando.pdf>
- Ferrer Gimeno, Rosario. *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación histórica* (tesi doctoral inèdita). València: Universitat de València, 1993.
- . "Mujeres y libros en Valencia (1416-1474)." *Estudis Castellonencs* 6 (1994-1995): 515-523.
- Ferrer i Mallol, Maria Teresa & Jaume Riera i Sans. "La successió notarial i el traspàs de protocols en terres catalanes a la baixa Edat Mitjana." *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos IV* (1974): 395-428.
- Furió, Antoni. "Senyors i senyories al País Valencià al final de l'Edat Mitjana." *Revista d'Història Medieval* 8 (1997): 109-151.
- Furió, Antoni. *El camperolat valencià en l'edat mitjana. Demografia i economia rural en la Ribera (segles XIII-XV)* (tesi doctoral inèdita). València: Universitat de València, 1986.
- Garcia-Oliver, Ferran. *Ausias Marc*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2009.
- . "Joanot i Ausiàs" *eHumanista/IVITRA* 4 (2013): 165-183.
- Garcia-Oliver, Ferran, Frederic Aparisi, Noelia Rangel, & Vicent Royo eds. *Hug de Cardona. Col·lecció diplomàtica (1407-1482)*. València: PUV, 2009-2011. 3 vols.
- Guinot, Enric & Antoni Furió. "Un exemple d'economia domèstica de principis del XVè. L'administració d'una tutela. Sueca 1421-1427." *Quaderns de Cultura de Sueca* 1 (1980): 11-46.

- Guinot, Enric. "La creació de les senyories en una societat feudal de frontera: el regne de València (segles XIII-XIV)." *Revista d'Història Medieval* 8 (1997): 79-108
- Iradriel, Paulino, David Igual, & German Navarro. *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*. Castelló: Fundación Dávalos-Fletcher, 1995.
- López Rodríguez, Carlos. *Nobleza y poder político. El reino de Valencia (1416-1446)*. València: PUV, 2005.
- . "Orígenes del Archivo de la Corona de Aragón (en tiempos, Archivo Real de Barcelona)." *Hispania* LXVII, 226 (2007): 413-454.
- Narbona, Rafael ed. *L'univers dels prohoms. Perfils socials a la València baix-medieval*. València: Tres i Quatre, 1995.
- . "El método prosopográfico y el estudio de las élites de poder bajomedievales." Dins *El estado en la baja Edad Media. Nuevas perspectivas metodológicas*. Saragozza: Universidad de Zaragoza, 1999. 31-49.
- Navarro Sorní, Miguel ed. *Documents per a la història d'Alfons de Borja, Papa Calixt III*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 2008.
- Pons Alós, Vicent. "Los notarios valencianos en época de Pedro IV y Juan I (1351-1396): aproximación a su prosopografía." *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols* 30 (2012): 31-86.
- Pons Alós, Vicent & M. Milagros Cárcel Ortí. "Los canónigos de la catedral de Valencia (1375-1520): aproximación a su prosopografía." *Anuario de Estudios Medievales* 35 (2005): 907-950.
- Riquer, Martí de ed. *Lletres de batalla: cartells de deseiximents i capítols de passos d'armes*. Barcelona: Barcino, 1963-1968. 3 vols.
- Riquer, Martí de & Mario Vargas Llosa. *El combate imaginario. Las cartas de batalla de Joanot Martorell*. Barcelona: Seix Barral, 1972.
- Rodrigo Lizondo, Mateu. "Agustín Rubio Vela, *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*" (recensió). *Estudis Romànics* 34 (2012): 632-637.
- Rubio, Agustín. *Joanot Martorell y el condado de Dénia. Una clave en el Tirant*. València: A. Rubio, 2010.
- . "El condado de Dénia en tiempos del *Tirant*. A vueltas con la identidad de Joanot Martorell." *eHumanista* 23 (2013): 557-604. Internet: <http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_23/regular/8%20ehumanista23.rubiovela.pdf>
- Sáiz Serrano, Jorge. "Una clientela militar entre la Corona de Aragón y Castilla a fines del siglo XIV: caballeros de casa y vasallos de Alfons d'Aragó, conde de Denia y marqués de Villena." *La España Medieval* 29 (2006): 97-134.
- . *Caballeros del rey: Nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*. València: PUV, 2008.
- Schena, Olivetta. "Notai iberici a Cagliari nel XV secolo: proposte per uno studio prosopografico." In *La Corona catalanoaragonesa i el seu entorn mediterrani a la baixa edat mitjana*. Barcelona: CSIC, 2005. 395-412.
- Soler, Abel. "Sobre el lloc on Joanot Martorell escrigué el *Tirant lo Blanc* (1460-1464): Barcelona, Dénia o València." *eHumanista* 22 (2012): 598-622. Internet: <http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_22/regular/11%20Soler.pdf>
- Taraçona, Pere Jeroni. *Institucions dels furs y privilegis del regne de València, e/o sumari e reportori de aquells*. València: Pedro Güete, 1580.
- Torró, Jaume. "Els darrers anys de Joanot Martorell o en defensa del *Tirant*, la novel·la cavalleresca i la cort." Dins *La novel·la de Joanot Martorell i l'Europa del segle XV*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2011. Vol. II: 573-599.

---. “Només hi ha un Joan Martorell documentat amb el nom de Joanot. (Resposta i correcció a Agustín Rubio Vela amb unes notes sobre Manuel de Rajadell).” *Tirant* 15 (2012): 19-32.

Villalmanzo, Jesús. *Joanot Martorell. Biografía ilustrada y diplomatario*. València: Ajuntament de València, 1995.

---. *Documenta Ausiàs March*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999.

Villalmanzo, Jesús & Jaime J. Chiner. *La pluma y la espada. Estudio documental sobre Joanot Martorell y su familia (1373-1483)*. València: Ajuntament de València, 1992.